

latos története (Peter Schlemihls wunderbare Geschichte) c. regényének, ahol a doppelgänger motívum máshogyan is megjelenik: a főhős saját magáról olvas egy könyvben, valahogy úgy, mint a *Végte-len Történet* főhőse.

(18) Uo. 262.

(19) Poe, E. A. : Morella. In Poe, E. A.: *A kút és az inga*. Elbeszélések. 216.

(20) Uo. 217.

(21) Freud, i.m. 262.

(22) In Bányász Ágnes: Poe: A Morgue utcai kettős gyilkosság. In *Boccacciotól Salingerig*. 58.

(23) Poe: Eleonora. In uo. 190.

(24) Poe: A fekete macska. In uo. 161.

(25) Stevenson: *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esete*. 62.

(26) Uo. 65.

(27) Uo. 69.

(28) A regénnyel azonos c. musical előadása, 2002.

(29) Stephenson, 1978, 11.

(30) Uo. 19. és 20.

Irodalom

Bányász, Á. (é.n.): E. A. Poe: A morgue utcai kettős gyilkosság. In Szávai János (szerk.): *Boccacciotól Salingerig*. Novellaelemzések. Tankönyvkiadó, Budapest.

Freud, S. (é.n.): A kísérteties. In *Sigmund Freud Művei IX. Művészeti írások*. Filum Kiadó, h.n.

Györffy, M. (é.n.): E. T. A. Hoffmann: Az arany virágcserep. In Szávai János (szerk.): *Boccacciotól Salingerig*. Novellaelemzések. Tankönyvkiadó, Budapest.

Hoffmann, E. T. A.: A homokember. In *XIX. századi német elbeszélők*.

Hoffmann, E. T. A. (é.n.): *Az arany virágcserep. Scuderi kisasszony*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
Poe, E. A. (1989): *A kút és az inga*. Elbeszélések. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Stevenson, R. L. (1978): *Dr. Jekyll és Mr. Hyde különös esete*. Két kisregény. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Stevenson regényének értelmezési lehetőségeihez: <http://www.geocities.com/joanpererosello/exp8.html>

Kocsis Katalin

Szegedi Tudományegyetem, BTK

Magyar cirkusztörténet

A magyar cirkusztörténeti kutatás mindmáig mostohagyermek maradt mind a magyar színháztörténetnek, mind a magyar művelődéstörténetnek, így az oktatás sem hasznosíthatja a benne rejlő lehetőségeket.

Annak ellenére, hogy mindkét területen az utóbbi évtized(ek)ben öröndetes fejlődést tapasztalhattunk, e témakör önálló feldolgozása nem történt meg. Még a most megjelenőfélben levő Magyar Művelődéstörténeti Lexikon (amely a kezdetektől csak a 18. század végéig terjedő koraszakokat öleli fel) sem hoz ilyen címszót – nyilván nem jutott a szerkesztők eszébe olyan szerző, aki egy ilyen címszót meg tudott volna írni.

Különösebb bizonygatás nélkül is elhíhető, hogy a tágan értelmezett európai cirkusztörténet legalábbis három vonatkozásban érdekelt a magyar színjátszástörténet körvonalainak e régi időszakbeli bemutatásában és értelmezésében.

Egyrészt elképzeltetlen, hogy az itt-ott még máig is romjaikban látható pannóniai amfiteátrumokban ne lettek volna a későbbi felfogás szerinti „cirkuszi” jellegű rendezvények. (Noha az ugyan inkább anekdota, hogy a honfoglaló Árpád vezértársa, Kurszán maga az akkor még jobban megmaradt óbudai amfiteátrumban rendezte volna be fejedelmi palotáját. És ha igen, vajon valaki el tudta volna mondani számára, milyen is volt e római falak között egykor a panem et circenses gyakorlata.)

Másrészt a fantasztikusan gazdag bizánci cirkuszi előadásokról a „honfoglaló” magyarok is tudomással bírhattak. Például minden bonyolult művelődéstörténeti értelmezés lehetősége és vitatása ellenére is nyilvánvaló tény, hogy az úgynevezett Lehel kürtje

csontfaragványán egy, a bizánci császár jelenlétében és mintegy az ő vezényletével zajló cirkuszi előadás ábrázolása is látható, a szereplő akrobatákkal.

Ami a „harmadik” összetevőt, az „ősi magyar színjáték” nyomait illeti, legalább egy évszázada többen is (például Sebestyén Gyula, Hont Ferenc, Kardos Tibor, sőt az egyébként igencsak precíz, ám a „mulattatók” vonatkozásában gyermekien fantáziadús nyelv-tudós, Pais Dezső, sőt mások is) keresték a sámánok és magyar utódaik, majd a regösök és a rokon foglalkozást űzők, a magyarországi igricek és jokulátorok körében is a későbbi hazai „mutatványosok” elődeit. A sok-sok, máig tisztázatlan probléma ellenére is ma minderről csak azt mondhatjuk, hogy még a magyar középkorban is bizonyára éltek a „színház” és a „színész” intézményesülése előtti fokot képviselő mulattatók. Még azt is elhihetjük, hogy egész „regös-falvak” voltak, beszédes nevű mulattatókkal (Fintor, Fényes, Tokás, Mézes, Csípős) – ám ezek tevékenységének mibenlétét máig sem sikerült egyértelműen meghatározni. És noha az e neveket felsoroló falusi birtokadományban magyar szavak adják a „szereplők” nevét – ez még nem jelenti minden további nélkül azt, hogy e mulattatók mind magyarok is lettek volna. A mai cirkuszi gyakorlatban sem biztos, hogy a valamely nyelvből származó néven fellépő artista csakugyan az illető néphez, etnikumhoz, tájhoz tartozik.

Kardos Tibor, aki a *Régi Magyar Drámai Emlékek* szövegkiadásához készített bevezetésében és kommentárjaiban szinte az égadta világon mindent „régii” és „magyar” sőt „drámai emlék”-nek minősít – egyszersmind a tágan értelmezett mulattatás-történet távlatait is érzékelteti. Ám nemcsak az ő szárnyaló fantáziája miatt szinte lehetetlen volna arra gondolni, hogy az európai mimusok közül senki ne járt volna erre. Tudjuk, hogy legalábbis Zsigmond császár és Mátyás király korában voltak „bolondok” az országban – ám ezek tevékenységéről sincs pontos leírásunk. Állatok idomítását is nyilván nemcsak a vadászat miatt gyakorolták, és ezek eredményeit be is mutathatták. Minden, a lovaglást mesteri szinten űző nép körében ismertek a bravúros lovasversenyek és lovasbemutatók – Homérosz kocsiversenyező hőseitől vagy a mongoloktól kezdve Derbyig és a mai Apajpusztáig, ahol a száguldó lovakon hajtás a máig közkedvelt cirkuszi számok előzménye. A középkori lovagi tornák nem egy „műsorszám” később cirkuszi mutatványként is továbbél. Az európai medvetáncoltatás több évszázados története sem került el a Kárpátok medvét. Mindazáltal nincs olyan adatunk, amely egy, a régi Magyarországon megtörtént, ilyen, „cirkuszi” jellegű, idomított állatokkal történő előadást bizonyítana.

A Mohács előtti Magyarországon már megvolt a „karnevál jellegű” mulatságok gyakorlata – legalábbis a királyi udvarból vannak erre vonatkozó adataink. E „karneváli” jellegben azt értjük, hogy a „felfordult (tótágast álló) világ” előadászerűen jelenik meg. Tudjuk, hogy ez alkalommal beöltözött „vademberek” és „ördögök” is megjelentek, küzdöttek is egymással. Ennél egyszerűbb „karneváli” megoldásokat (például asszonyok férfiaknak öltöznek és viszont) is ismerünk, és ehhez hasonló megoldást képviselő népszokások akár máig nyomon követhetők.

Mégsem lehet ezeket az előbb említett adatokat egyszerűen cirkuszi tevékenységnek tekinteni. A valódi cirkuszban erre szakosodott művészek lépnek fel, külön előadás formájában, szinte mindig sajátosan átalakított színhelyen. A farsangolók és a népszokások résztvevői viszont csak valamely különös időpontban öltönek maskarát. Náluk nem válik el az előadó és közönsége.

A középkorban megvolt Magyarországon a „liturgikus színjáték” is – nem egyszer mutatványos részekkel. A reformáció nálunk is igazán gyorsan hozza létre az „iskolai” színjátszást. Az ilyen „amatőr” előadásokban, még inkább az egyes „felvonások” közötti, mulattató számokban megjelennek a cirkuszi gyakorlatból ismert elemek. Iskolásként magam is láttam olyan iskolai előadásokat, amelyeken, mondjuk, Kisfaludy Károly *A kérők* című színdarabjának felvonásközi szünetében az egyik diák golyókkal zsonglórkodott. Vagy a tanévzáró ünnepélyen fellépett Pataki Ferenc fejszámoló-mű-

vész, vagy az ügyes kezű Rodolfó. Ám mindettől még nem vált cirkusszá az egész rendezvény... Csupán arra láthatunk példát ezekben, hogy még egy későbbi, fejlettebb előadás-kultúra keretén belül is maradhat hely a cirkuszi jellegű mutatóanyag számára.

Sok értékes előtanulmány és szerencsére sok ránk maradt dokumentum alapján színháztörténezeink foglalkoztak az úgynevezett „kastélyszínházak” gyakorlatával, amely leginkább a 18. század második felében virágzott nálunk. A gazdag nemesek fényes ünnepségeket rendeztek, gyakran a hozzájuk érkező előkelőségek, uralkodók, vagy éppen valamely jubileumok alkalmából. Amint azt leginkább az 1773 szeptemberében lezajlott „eszterházi vígasságok” leírásaiból ismerjük, volt itt színház, bábszínház, opera, balett, álarcosbál, díszkivilágítás, ezeryi „népviseletbe” beöltöztetett fiatal paraszt, akik saját zenéikkel és táncaikkal szórakoztatták a vendégeket. A díszletek és jelmezek tervezéséről és kivitelezéséről is pontos adatok (gyakorlatilag számlák) maradtak ránk. Másutt azt írják le, hogy e korban a nem-szabad embereknek tekintett cigányzenészeket öltöztetnek földesuraik olyan uniformisokba, amelyek párjai máig megtalálhatók az európai (és természetesen a magyar) szórakoztatóiparban. Mindezek persze rangos előadásokat eredményeznek, és nem a köznép szórakoztatását szolgálják. Jellemző példa, hogy Patachich Ádám nagyváradi püspöknek 1757-től több mint egy évtizedig saját operaegyüttese volt.

Az ilyen „magas” műveltség is érintkezhet azonban a „népi műveltséggel”. A nagy zeneszerző édesapja, Leopold Mozart, 1755-ben komponálta *Bauernhochzeit* című művét, amelyet ő (legalábbis szerkezetét tekintve) szimfóniának tekintett: ám a köcsögdudát, dudát és egyéb paraszti hangszereket megszólaltató, és egyébként pisztolylövésekkel meg más rusztikus hanghatásokkal tarkított zenemű nem is annyira népies „szimfonikus költemény”, mint inkább valamely cirkuszi entré hangzásvilágára emlékeztet.

Színháztörténezeink erre a korszakra, vagyis a 18. század végére teszik a magyarországi színjátszás voltaképpeni kialakulását, mégpedig előbb német, majd magyar nyelven. Ez azonban már más (még a vándorszínészek esetében is), mint az az egyszerűbb szórakoztatás, ahová a cirkuszok is sorolhatók – úgyhogy nem is foglalkozunk bemutatásával. Persze azért még itt is van egyezés a műveltség két csomópontja között, legalábbis a kortársak véleményében. Petőfi apjának sokszor idézett kérdése színész-fiához: „hányod-e a bukfenceket?” jól jelzi, hogy a „komédiás” és a „mutatóanyag” nem mindenki szemében volt két különböző foglalkozás.

Ami az egyszerűbb magyarországi multságokat illeti, az ezek történetére vonatkozó adatokat eddig még senki sem összegezte. Amit ma viszonylag jobban ismerünk, az a pest-budai forrásanyag, amelyet a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban a Budapest-Gyűjtemény néhai osztályvezetője, Zoltán József tekintett át. Tőle 1963-ban jelent meg *A barokk Pesti-Buda élete* című könyv, 1975-ben pedig a *Népi szórakozások a reformkori Pest-Budán* című munka. Ami az adatokat illeti, zömmel egyeznek a két kiadásban, és Zoltán hol „barokk”, hol „reformkori” minősítéssel látja el ezeket. A szakemberek azt is tudják, hogy Zoltán József voltaképpen 1959-ben a Fővárosi Tanács „néprajzi pályázata” számára készített egy kéziratot, amelynek különböző példányai és változatai máig többféle helyen találhatók meg. Azaz, hovatovább fél évszázaddal ezelőtti áttekintés. Nemcsak adatait, hanem szemléletét tekintve is érdemes lenne ismét és újból átnézni magukat az eredeti forrásokat. Zoltán főként a korabeli sajtóban megjelent leírásokból, szépirodalmi művekből dolgozott, és az egy-egy témára vonatkozó adatokat a nagyközönség számára, lehetőleg érdekes formában foglalta össze. Ennek következtében azonban olykor egy-egy bekezdésen belül sok évtized és különféle forrásanyag mintegy differenciá-

Petőfi apjának sokszor idézett kérdése színész-fiához: „hányod-e a bukfenceket?” jól jelzi, hogy a „komédiás” és a „mutatóanyag” nem mindenki szemében volt két különböző foglalkozás.

latlanul került egymás mellé. Forrásait nem is mindig pontosan idézi. Sajnos, e tekintetben nincs különbség közte és sokszor az őt később idézők között sem.

Mindenképpen érdemes lenne úttörő munkáját – kritikai szemle után – folytatni és ki egészíteni.

Zoltán József azt a művelődéstörténeti tablót vázolja fel, miszerint a török kiűzése után szerveződik meg az 1686-ban felszabadított, majd barokk német és katolikus városossá szervezett Buda és Pest ünnepeinek rendszere. Ebből ő legelőbb az uralkodói látogatásokkal kapcsolatos ünnepeket tárgyalja. Forrásai nyomán leírja a katonai győzelmek ünneplését, a nagyszombati egyetem ide költöztetését, a szentistváni korona hazahozatalát stb. Csak jelzi, hogy a 19. századtól kezdve megváltozik a lakosság szórakozása, például a színházak állandósuló működése révén. Könyvének nagy részében a vallási és világi ünnepeket mutatja be. Csak ezután tér rá a „szórakozásokra”, ahol is előbb a színház és a bábjáték leírásaival foglalkozik, majd bemutatja a bálokat, kirándulásokat, a szüreti multságokat stb. Itt szerepel az „állatviadal, cirkusz” rész is.

Csak a figyelmes olvasó veszi észre, hogy az itt említett (1710 és 1794 közötti) leírások nem ránk, hanem Bécsre vonatkoznak, az ottani *Hetztheater* gyakorlatát írják le. Pest-Budáról szólván Gvadányi József 1787-es leírását említi, a „Hetznek” hívott előadásról, amelyben különböző állatok viaskodtak egymással, illetve volt a bikaviadalra csak emlékeztető szám is. Megemlíti, hogy állatviadalmak szerényebb bemutatását 1751-ben Gödöllőről is ismerjük. Másutt rókák üldözésével (ennek technikája az volt, hogy egy kifeszített vízszintes hálóban dobálták fel-fel a szerencsétlen állatot) vagy ökrök és nyulak viadalával találkozunk. 1773-ban a Helytartótanács vigalom-szabályozó rendelete már ismert intézményként említi a „hecc-színházat”. 1787-ben épül az új, igen szépnek tartott pesti „hetz-színház”, mindenben a bécsit kívánva követni, sőt ha lehet, felül is múlni. Úgy tudjuk, 1796-ban, tűzveszélyességi okokból szüntették meg az ilyen előadásokat. Ám mintha maga az épület megmaradt volna.

A szemtanúk elég jól leírták a „színpadot” és „színházat”, sőt az állatviadalmakat meg a közönséget is. Igazat kell adnunk Zoltán Józsefnek abban, hogy az ilyen előadások a bécsi mintát követték. A tulajdonosok is német-osztrák kapcsolatokkal rendelkeztek, ám nyilván alkalmazkodtak a hazai környezethez.

A hecc voltaképpen nem cirkusz, az itt szereplő állatokat nem idomították.

Ettől különböző mutatványosokról is tudunk. 1796-tól kezdve több ízben is voltak Pesten és Budán kötéláncosok, akik azonban a szabad ég alatt, és nem valamilyen épületben léptek fel. 1798-ban műlovarok léptek fel a József-napi vásár alkalmával. Elefántot, különös állatokat is mutogattak – nyilván nyugatról jött vándor mutatványosok.

1815-ben folyamodik a városi vezetéshez a tiroli Aloys Schmidt egy mutatványos bódé építésére vonatkozó tervvel. Ez már a mai Városligetbe volt szánva – vagyis arrafelé, ahová későbbi cirkuszaink is kerültek. Az ő együttesének már nyomtatott műsor-cédulája is van. Ezen a számoló korzikai csodaló csakúgy megtalálható, mint egyensúlyozó művészek, akrobaták, „gólyalábakon” előadott táncok. Vetített Luftbilder-ek, azaz „légképek” is szerepeltek a műsoron. Nyilván a mai cirkuszi fény-effektusok előzményének tekinthetjük ezt. Mindez már igazi cirkusz. Ámbár azért Schmidt mindemellett csontvázakat és egzotikus ritkaságokat is bemutat, színlapján egy bűvös körben álló, hosszú, csúcsos süvegű varázsló és szárnyas ördög is szerepel, ami azért jelzi, hogy „önálló” cirkuszi előadás még nem bontakozott ki teljesen.

Zoltán ezután egyetlen rövid bekezdésben tudósít 5–6 hasonló (reformkori) társulatról, amelyek azonban nyilván különböztek egymástól, és amelyek előadásait évek választották el egymástól. Ezt a forrásanyagot újból és pontosan kellene átnézni, azt is kiderítve, ha lehet, honnan is jöttek e csoportok, és Pesten kívül még hol tartottak előadásokat? Az eddig feltárt közlésekben német és más európai nevek szerepeltek, és hol Breslauból, hol Bécsből, hol Eszékéről érkeztek a társulatok. 1845-ben vendégszerepel az akkor európai

hírű és minden főbb cirkuszi számot kiváló előadókkal képviselő Lejars-cirkusz, mégpedig a Gizella-téren. A megemlített számok között „tüzes emberek”, erőművészek és bűvészek is szerepelnek, és többféle „tudós állat” is fellép, olykor azonban ezek nem előadás keretében, hanem máskor tekinthetők meg.

A két város a reformkorban sok egyéb szórakoztatást is kínált. Gyorsfutókat, vízenjárókat, tűzijátékokat, léggömböket, a szent könyveket fejből tudó rabbit. A vásárokon felléptek a bábjátékosok, tudunk „bolhafékezőkről” (ami nyilván a bolhacirkusz lehetett). Sajnos, az ilyen mutatványokat még a heccre és a cirkuszra vonatkozó adatokhoz képest is csak szinte véletlenszerűen keresték. Újabb, feltárandó témakör ez!

Érdemes volna a 19. első felében Pesten és Budán működő cirkuszok vagy látványos előadások helyszínén emléktáblákat elhelyezni!

Egyébként azzal zárhatjuk ezt a szemlét, hogy e forrásokat tekintve nemcsak újabb adatfeltárára van szükségünk, hiszen a már ismert adatok értelmezése is alig történt meg. Például nem tűnt fel senkinek, hogy Zoltán könyveiben nem esik szó bohócokról. Pedig bizonyára voltak.

Az európai művelődéstörténet jól ismeri, hogy a mutatványosok a vásárokon és búcsúkon is felléptek. A magyar vásártörténeti és búcsútörténeti szakmunkák azonban eddig nem fordítottak sok figyelmet erre a jelenségre.

És ami még nagyobb hiány – még a 18. század végétől a szabadságharcig terjedő fél évszázad „cirkuszairól” sem írtak nálunk egyetlen összehasonlító tanulmányt sem – arról, hogyan illeszthető mindez egy európai cirkusztörténet keretei közé. Szerencsére például az észak-európai cirkusz-történetek éppen az 1800-as évektől kezdve mutatják be a ránk maradt dokumentumokat, érdekes adataikat. Vagyis szinte rögtön volna összehasonlítási alapunk is.

Azt pedig gondolom, nem is kell mondanom, hogy a 19. második fele már ismét más világ, cirkusztörténetünket tekintve is. Magyarország ettől kezdve az európai cirkuszművészet egyik teljesrangú, közismert és jelentős központja. Szerencsére Szekeres József könyvei (elsősorban a *Magyarországi artisták és cirkuszok története* – 1959) ezt a kort már jobban bemutatják, noha az ő művei is már több évtizedesek. És ezeket is érdemes volna kiegészíteni.

Bízom benne, hogy az utóbbi, mondjuk 150 esztendő magyar cirkusztörténetének is hamarosan megszületik egy jó, korszerű monográfiája.

Voigt Vilmos

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
BTK, Néprajzi Intézet, Folklor Tanszék